

ТУУРАНДЫ СӨЗДӨРДҮН ТАБИЯТЫ (Yansıma Kelimelerin Tabiyati)

Dr. Ergün Koca¹

Алдын ала айта кетчү бир жагдай: Бардык эле сөздөр өздөрүнүн мааниси, турпаты, жасалышы жана синтаксистик функциясы боюнча бирдей боло бербейт. Айталы, семантикалык жактан айрым сөздөр заттардын аттарын билдирип, жөндөмө, сан, жак боюнча өзгөрүлсө, айрымдары кыймыл-аракеттин ордун, мезгил, себеп, максатын, сан өлчөмүн, сын-сыпатын көрсөтөт. Айтор, мааниси, жасалышы, формасы менен синтаксистик кызматы жагынан бөтөнчөлүктөрүнө карай сөздөрдү топтоштуруп, аларды *сөз түркүмдөрү* деген термин менен атайбыз. Бул жагынан алганда, жогорудагы биринчи топтогу сөздөрдүн жалпы категориялык мааниси заттын атын билдирүү болот да, алар *зат атооч*, экинчи топтогулардын жалпы категориялык мааниси кыймыл аракеттин ар кандай кырдаалын көрсөтүү болот да, алар *тактооч* деп аталат. Ошентип, сөздөр өйдө жакта белгиленген өзгөчөлүктөрүнө карай өз-өзүнчө топко бөлүштүрүлөт. Кыргыз тилинде өз ара айырмаланган 9 топ бар: *зат атооч (isim, ad)*, *сын атооч, сан атооч (Türk dilinde sın atooç ve san atooç sıfat olarak adlandırılır)*, *ат атооч (zamir)*, *этиш (fiil)*, *тактооч (zarf)*, *тууранды сөз, сырдык сөз (yansıma sözler ve ünlemler Türk dilinde genel olarak ünlem başlığı altında toplanır)*, *кызматчы сөз (hizmetçi, yardımcı sözler) (байламта (bağlaç), жандооч (edat), бөлүкчө, модалдык сөз)*. Бул бир. Экинчиден, жеке, өз алдынча колдонулушу толук маанини (түшүнүктү) билдирүү кудурети, сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара алыш бөтөнчөлүгү боюнча

¹ Uluslararası Atatürk Alato Üniuersitesi, Fen Edebiyat Fak. Öğretim Üyesi

сөздөрдүн баары эле бирдей эмес. Мына ушул жагдайга карап, сөздөрдү эки чоң топко бөлөбүз:

1) *толук маанилүү (негизги) сөздөр (Türk dilinde tek başlarına kullanıldıklarında*

anlamları olan temel söz çeşitleri),

2) *кызматчы сөздөр (Tek başına kullanıldıklarında anlamları olmayan farklı cümlelerde kullanımlarına göre anlam kazanan ve eş görevli kelime ve cümleleri birbirine bağlayan yardımcı (hizmetci) kelimeler).* Булардын айырмачылыгын таблица түрүндө төмөнкүдөй берсек болот:

Толук маанилүү сөздөр	Кызматчы сөздөр
<p>1. Лексикалык маанини (толук түшүнүктүү) билдирет.</p> <p>2. Жеке, өз алдынча сүйлөм, сүйлөм мүчөсү боло алат.</p> <p>3. Жеке өз алдынча колдонулуп, кандайдыр бир суроого жооп бере алат.</p> <p>М.:</p> <p><i>Жаз. Студенттер бакчада окутуучу-лар менен топ ойноп жатышат.</i></p> <p>Bahar.Öğrenciler bahçede öğretmenle-riyle top oynuyorlar.</p> <p><i>Жаз-сүйлөм.</i></p> <p>Bahar-cümle</p>	<p>1. Лексикалык маанини билдире албайт.</p> <p>2. Жеке, өз алдынча сүйлөм мүчөсү боло албайт.</p> <p>3. Кандайдыр бир суроого жооп бере албайт.</p> <p>4. Сөздөрдү, сүйлөмдөрдү өз ара байланыштыруу, же аларга кошумча маани киргизүү кызматын гана аткарат.</p> <p>М.: 1. <i>Акмат жана Асан ишке барат. - Akmat ve Asan işe gidecekler.</i></p> <p>жана – эки сөздү (Акмат, Асан) байланыштырды. –</p>

<p><i>Студенттер (кимдер?) –ээ.</i> <i>Öğrenciler – (kim?) - özne.</i> <i>Топ ойноп жатышат (эмне кылып жатышат?) – баяндооч</i> <i>top oynuyorlar - (ne yapıyorlar) - yüklem</i> <i>bahçede – (nerede?)-yer tamlayıcısı</i> <i>бакчада – (кайсы жерде?)- орун башыктооч.</i> <i>Окутуучулар менен (ким менен?) – аныктооч</i> <i>Öğretmenleriyle (kimlerle?)- zarf tümleci</i></p>	<p>ve –iki kelime arasında (Akmat, Asan) bağlantı kurdu.</p> <p>2. Талаш аябай күчөдү. – Kavgа çok büyüdü.</p> <p>аябай-кошумча маани киргизди, б.а., өзүнөн кийинки сөздүн (күчөдү) маанисин көрсөттү.</p> <p>çok – ek anlam kattı, başka bir ifadeyle kendisinden sonra gelen kelimenin anlamını güçlendirdi.</p>
--	---

Кеп болуп жаткан маселе бизге тикеден-тике тиешеси бар жогоркудай жалпы маалыматтан соң, конкреттүү сурообузга өтөлү: тууранды сөздөрдүн табияты кандай, т.а., тууранды сөздөрдү кайсы топко – толук маанилүү сөзгө же кызматчы сөзгө-кошууга болот? Бул маселе түрк тилинде белгилүү бир деңгээлде чечилген, дегенибиз-түрк окумуштуулары тууранды сөздөрдү байламта, бөлүкчө ж.б. менен бир катарга коюп, аларды кызматчы сөздөр катары карашат. Ал эми кыргыз тилинде абал башкачараак: айрым окумуштуулар аларды негизги сөз түркүмгө кошушса, айрымдары өзгөчө сөз түркүм катары эсептешет. Кеп эми мында деле эмес, кеп – кайсы чен өлчөмдүн негизинде кызматчы сөздөрдү негизги сөз түркүмгө кошуу керек, же, тескерисинче, эмненин негизинде аларды өзгөчө сөз түркүмү катары

кароо керек – мына ушул негизги суроонун башы ачылбай келаткандыгында.

Ырас, «тууранды сөздөр маани жактан да, морфологиялык, фонетикалык өзгөчөлүгү жактан да, синтаксистик кызматы жактан да башка сөз түркүмдөрүнөн бөтөнчөлөнүп турат²». Бирок сөздүн негизги кызматы *атоо* экендигин, сөз, баарыдан мурда, бир нерсенин аты экендигин эске алсак, тууранды сөз башка толук маанилүү сөздөр сыяктуу эле бир нерсенин аты боло алабы, алар бир нерсени атоо касиетине ээби? Алалы зат атооч заттын, этиш кыймыл-аракеттин, сан атооч сан-өлчөмдүн аты, ал эми аты ошол өзү атаган нерсенин дал өзү эмес, анын шарттуу белгиси, өкүлү. Үстүртөн караганда, «мындай нерселердин (үндүн, дабыштын, кыймыл-аракеттин, ал-абалдын келбет-көрүнүштүн ж.б.) тилдеги болжолдуу, окшоштурулуп, жакындаштырылган тууранды үлгүсү, элес нускасы гана болуп эсептелет³ эми тереңирээк карайлы, бул үчүн **кытыр, катыр**. Кантты кытыр -катыр эттире чайноо -**Şekeri kıtır kıtır çıĝnemek** тууранды сөзүнө талдоо жүргүзүп көрөлү. Түшүндүрмө сөздүктө бул сөз төмөнкүчө чечмеленет: «**катыр** II катуу нерсени чайнаганда же катуу зат менен сүрүп жанчып майдалаганда кычырап чыккан дабыш». Биз сөз жөнүндө кеп кылып жаткан соң, мындай бир мыйзам ченемдүү суроо туулат: **кытыр – кытыр** дабышпы, же дабыштын атыбы? Биздин оюбузча дабыш эмес, а дабыштын аты. Демек, тууранды сөз деле башка толук маанилүү сөздөр сыяктуу эле бир нерсенин т.а. дабыштын (*тарс*), элестин (*жалт-жулт*), туюмдун (*болк-болк*) аты болуп саналат. Тагыраак айтканда «катуу нерсени чайнаганда же зат

² Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили (морфология).– Б., 2000, 259-б.

³ Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили (морфология).– Б., 2000, 259-б.

менен сүрүп, жанчып майдалаганда кычырап чыккан дабыштын аты, шарттуу белгиси, өкүлү *катыр* сөзү болуп эсептелет. Андыктан бул жагынан алганда, тууранды сөздөр толук маанилүү башка сөздөрдөн анча деле айырмаланбайт.

Жалпыга маалым, толук маанилүү сөздөр дегенибиз – бул лексикалык маанини туюндура алган сөздөр болот, ал эми лексикалык маани ар бир сөздүн керт башына таандык болот да, аны башка сөздөрдөн ажыратып турат. Маани- бул сөздүн угулушу менен турмуштагы нерсенин ортосундагы байланыш, сөздү укканыбызда, же окуганыбызда биздин аң-сезимибизде пайда болгон элес. Бирок элес дегенди өтө мажирөө түшүнбөө керек, т.а., элес сөз белгилеген нерсенин образы эмес, сөздү укканыбызда ал нерсенин бүтүндөй элеси көз алдыбызга тартылып баардык белгилери көз алдыбыздан чубап өтпөйт. Болгону ал нерсенин мааниси гана аң сезимибизде пайда болот, айталы, *буудай* десе буудайдын турган турпаты, образы эмес, а болгону эл арасына жалпыга бирдей тараган данынан ун тартылып, нан жасалчу өсүмдүк деген маани аң-сезимибизде пайда болот, бул маани *буудай* сөзүнүн керт башына гана таандык жана дал ушул маани аны башка нерселерден (тоо, суу, таш, калем, китеп, жакшы ж.б.) ажыратып турат. Эми дал ушул өңүттөн алып тууранды сөздөр лексикалык маанини туюндура алабы же ал кандайдыр бир дабыштын, элес менен туюмдун тикеден-тике көчүрмөсүбү деген суроого өтөлү. Бул суроого жооп берүү үчүн биз аны башка сөз түркүмдөрү, айталы зат атооч менен салыштыра карайлы.

а)

Сөз	Лексикалык мааниси
<p>1. БУУДАН –yürük(At türü)</p>	<p>Чалыкпас күлүк ат, чарчабаган тулпар. <i>Аргымакты жаман деп, Бууданды кайдан табасың.</i> (Токтогул) <i>Argımağa (asil at) kötü der de yürüğü nereden</i></p>
<p>2. ЖОРУ – corvuz(Bir yırtıcı kuş türü)</p>	<p><i>bulursun.(Toktogul)</i></p> <p>Тарп менен азыктануучу ири жырткыч куш. <i>Ар жерде кузгун, жору талап жатат, Куланып өлгөндөрдүн тарпын, сөөгүн.</i> (Калык)</p>
<p>3. АГА – ağabey</p>	<p><i>Her yerde corvuz ve akbaba kuşları ölülerin kemik ve kalıntılarını yağmalyorlar.(Kalık)</i></p> <p>Өзүнөн улуу эркек бир тууган. <i>Макиштин агасы уста Сергей.</i> (Т.С.)</p>

	<i>Makiş'in ağabeyi, usta Sergey'dir.(T.C.)</i>
--	---

б)

Сөз	Лексикалык мааниси
1. КАҢК - “köpek ve kurda vurunca “kañk” diye ses çıkarması	Итти карышкырды урганда, чаап жибергенде ж.б. учурларда чыгарган дабышы. <i>Кемегени сагаалап карап турган кара тайганды чаап жибердим эле, каңк этип качкан бойдон жолго түштү. (Ш.Б.)</i> <i>Осаға bakıp duran tazıya bir vurunca “vankırarak(vagılayarak,zıngılayarak)” kaçtı gitti.(Ş.B.)</i>
2. ЖАЛП - ateşin aniden ve hızlı bir şekilde sönmesi	Кандайдыр бир көрүнүштүн же аракеттин М.: күйгөн от, чабылган чөп ошол замат тез аранын ичинде жок боло калышын көрсөтүүдө колдонулат. <i>Так ошол учурда шамал</i>

<p>3. БОЛК –beklenmedik bir hareket sonrası kalbin hızlıca atması</p>	<p><i>тийиш чырак жалп эте түштү.</i> (Н.Б) <i>Tam o zamanda rüzgar eserek kandil(mum)(birdenbire)aniden söndü.(N.B.)</i> Чочуганда, күтпөгөн жерден бир нерсеге кабылганда ж.б. жүрөктүн катуу козголо түшкөн абалын, солк эте түшкөн абалды билдирүүдө колдонулат. <i>Эркайымдын жүрөгү болк эте түштү</i> (К.Ж.) <i>Erkayım 'ın yüreği aniden hızlıca gürp edip çarpıverdi.(K.C.)</i></p>
--	--

Арийне, биринчи таблицадагы сөздөргө, анын маанилерине токтолуп отуруунун кажети жок. Анткени алардын ар биринин маанисин ким болбосун боолголоп болсо да чечмелеп айтып бере алат. Айталы, *буудан* деген эмнени билдирет десе, жок дегенде эле «күлүк ат» дегенди билдирет деп жооп берээри бышык. Ал эми экинчи таблицадагы сөздөрдүн маанилерин чечмелөө бир кыйла татаалыраак: ким болбосун аны турмуштагы нерсе (дабыш, көрүү сезими, туюм) менен тикеден-тике байланыштыра карайт, а түгүл аларды сөздөр эмес дабыштын дал өзү, элестин дал өзү, туюмдун дал өзү катары кабыл алат. Чындыгында булар алар белгилеген нерсенин өзү эмес, алардын сөз аркылуу туюндурулушу, т.а., алардын аттары гана болуп саналат. Эгер чылгый тилдик жааттан ала турган болсок, алардын лексикалык маанилери төмөнкүдөй чечмеленээр эле:

1. **каңк** – **vankırarak** (*vagılayarak, zıngılayarak*) итти, карышкырды урганда, чаап жибергенде ж.б. учурларда чыгарган дабыш;

2. **жалп** –(*birdenbire, aniden*) кандайдыр бир көрүнүштүн же аракеттин

М.: күйгөн от, чабылган чөп, ошол замат тез аранын ичинде жок болуп калышы;

3. **болк** - **gürp etmek** (*aniden, beklenmedik anda*) чочуганда, күтпөгөн жерден бир нерсеге кабылганда ж.б. жүрөктүн катуу козголо түшкөн абалын, солк эте түшкөн абалды билдирүүдө колдонулат.

Демек, тууранды сөздөр деле, жогоруда көргөндөй лексикалык маанини туюндура алат, бул жагынан аларды толук маанилүү сөздөр катары карасак болот. Бир гана айырмачылык тууранды сөздөрдүн табиятына ылайык алардын лексикалык маанилерин чечмелөөнүн, аныктоонун татаалдыгында жатат.

Жогоруда белгилегенибиздей, толук маанилүү сөздөрдү башка сөздөр менен байланыштырбай өз алдынча колдонууга, суроо берүүгө болот, ошондой эле алар өз алдынча сүйлөм, сүйлөм мүчөсү боло алат. Бул белгилер тууранды сөздөргө да таандык.

М.: 1. *Ал менин үнүмдү угаары менен жалт бурулду. O benim sesimi duyunca hemen arkasına döndü.* 2. *Курутун болсо алып чык, катыр-кутур чайнайлы. Kurutun varsa çıkart katır-kutur çığneyelim.* 3. *Тарс! Дагы бири чалкасынан кетти... Тарс! Сыпай бүк түшүп жыгылды. Tars (pat, küt)! Birisi daha yıkıldı. Tars (pat, küt)! Hafifçe yere düştü.* ж.б.

Келтирилген мисалдардан 1;-2-сүйлөмдөрүндөгү тууранды сөздөр (*жалт, катыр-кутур*) кантип?, кандай? деген суроолорго жооп берип сын-сыпат бышыктоочтун милдетин аткарса, 3-мисалдагы тууранды

сөз (**тарс**) өзүнчө сүйлөм (атама сүйлөм) катары колдонулду. Ырас айрым окумуштуулар адилеттүү белгилегендей, тууранды сөздөр уңгу түрүндө өтө сейрек колдонулат алар көбүнчө синтаксистик жол менен түзүлгөн татаал этиштердин тутумунда тирек компонент катары келет, же болбосо морфологиялык жол менен жасалган туунду этиштин уңгусу түрүндө колдонулат⁴. Бирок мындай кырдаалда деле алар менен бирдикте келип сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара берет:

*Сенин бүжүндөгөн (аныктооч, **tümleç**) кейпиңди көрүп, баарыбыздын зээнибиз кейиди. **Senin kanburlaşan kılığını görüp herimiz sana acıdık.** Биз коктудан чыга бергенде, чагылган жарк дей түштү. **Biz, dağda dereden çıkarken şimşek çak edip parlayıverdi.** (баяндооч) Минтин олтурса, бул уу-дуунун (толуктооч, **tümleç**) аягына чыкчудай түрүбүз жок. **Böyle devam edecek olursa bu bağırış çağırışın (gürültünün patırtının) sonuna çıkacak gibi değiliz.** ж.б.*

Ошентип, биз жогоруда тууранды сөздөрдү эмне үчүн толук маанилүү сөз катары кароо керек деген суроонун тегерегинде өзүбүздүн чама-чаркыбызга жараша учкай болсо да кеп кылдык. Чындыгында, муну маселенин чечилиши катары эмес, а коюлушу, козголушу катары кароо керек. Ал эми аталган маселени жана тууранды сөздүн бөтөнчөлүгүн терең жана ар тараптуу иликтөө келечектеги өзүнчө олуттуу иш деп ойлойбуз.

Жалпы жонунан тууранды сөз деп атаганыбыз менен, анын бири-биринен айырмаланган эки түрү бар: 1) *табыш тууранды сөздөр*, 2) *элес тууранды сөздөр*. Адатта, мындай бөлүштүрүүнү мааниси боюнча бөлүштүрүү деп атап жүрөбүз. Бирок экөөндө тең эле тууроо бар да, демек, экөөнүн тең эле мааниси акыры барып тууроого такалып

⁴ Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили (морфология).– Б., 2000, 259-б.

жатпайбы. Андыктан кандай өзгөчөлүгүнө карай мындайча бөлүштүрдүк деген суроо туулбай койбойт. Биздин оюбузча, бөлүштүрүү тууроонун *булагы* менен *куралына* байланыштуу. Тагыраак айтканда, тууроонун булагын жаратылыштагы жандуу, жансыз заттардан, адам органдарынан жаралган дабыш, элестер, ал эми тууроо куралын угуу, көрүү сезими жана туюм түзүлөт. Бул-бир. Экинчиден, жаратылыштагы жандуу, жансыз заттар, адам органдары бирдей эле дабыш (сөз, негизинен табыш тууранды сөздөр жөнүндө баратат) чыгараары белгилүү. Айталы, кыргыздын уйу башкача, орустуку башкача мөөрөбөйт, экөө тең эле бирдей дабыш чыгарат, бирок бул абалды кыргыздар **мөө (mö)**, орустар **му** сөзү аркылуу туюндурат. Суроо туулат: мындай жагдай ар бир элдин тилдик (тыбыштык) өзгөчөлүгү менен түшүндүрүлөбү же ар башка эл дабышты ар башкача кабыл алышы менен түшүндүрүлөбү? (Албетте бул суроо келечекте далай жолу коюлуп, ар тараптуу териштирүүнү талап кылып тураары бышык).

Чындыгында, жандуу, жансыз заттар бирдей эле дабыш чыгарат, ал кайсы элге болбосун бирдей эле таасир калтырат, жана аны бирдей эле кабыл алат. Бирок ар бир эл ар башка тилдик бешикте-тыбыштык системада-өсүп жетилген, ошол белгилүү бир тыбыштык системада жетилген адам үчүн ар бир тыбыштын, башка элдин тыбыштарынан айырмаланып, өзүнчө өңү, өзүнчө жыты бар, бул оң жыт алардын канына ымыркай кезинен эле сиңет да, адам ал тыбыштардын **жетегинде** калат. Демек, адам каалайбы, каалабайбы дабышты жетегинде калып канына сиңип калган өзүнүн тыбыштары аркылуу тууроого мажбур болот. Анда бул маселени ушуну менен токтотолу да,

тууранды сөздөрдүн түрлөрүнүн өз ара айырмачылыгына учкай болсо да токтоло кетели.

1. Тыбыш тууранды сөздөр – «жандуу же жансыз заттардан чыккан табияттын түрдүү кубулуштарынан пайда болгон ар түрдүү үндүү тыбышты туурап көрсөткөн сөздөр⁵».

Жалпыга маалым, нерсе менен сөздүн (тыбыштык курамдын) ортосунда табигый байланыш болбойт, ошондуктан бул же тигил сөз эмне үчүн дал ушундайча аталып калгандыгын аныктай албайбыз, кыскасы, сөздөрдө *абсолюттуу жөйөлөнүүчүлүк, аныкталуучулук* деген болушу мүмкүн эмес бирок тууранды сөздөргө келгенде, бул абал – жагдай бузулат, анткени мында (тууранды сөздөрдө) «сөздүн угулушу менен маанисинде байланыш, болгондо да түз жана тикеден – тике байланыш болот»⁶. Жаратылыш, андагы ар кандай кубулуштар, жандуу, жансыз заттар ар кандай абалда болгондо ар түрдүү дабыш, үн чыгарат. Айталы, суу шарылдайт, чагылган чартылдайт, бак-дарактар шуулдайт, адам күлөт, жөтөлөт, ышкырат ж.б. Мына ушундай ар түрдүү дабыш үндөр адамдын угуу органы аркылуу кабыл алынат да, туюмду (ощущение) – жаратат. Адам баласы аларды өз тилинин тыбыштык системасындагы тыбыштар аркылуу туурап көрсөтөт бирок белгилеп кетчү бир жагдай: тууранды сөздөр жандуу, жансыз заттар чыгарган дабыштардын тилдеги тикеден-тике көчүрмөсү эмес эч бир тил дабышты дал өзүндөй туурап көрсөтө албай, тил болгону жакындаштырып туурай алат. Айталы, *балам бүгүн күрс-күрс жөтөлүп калыптыр. (Çocuğum kesik-kesik öksürüyor)* десек, мындагы *күрс-күрс* турмуштагы күрс-күрстүн дал өзү эмес т.а., турмуштагы

⁵ Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили (морфология). – Б., 2000, 260-б.

⁶ Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология. - Фрунзе, 1959. 155-б.

күрс-күрстү күрс-күрс сөзү дал өзүндөй бере албайт жана бере алышы мүмкүн да эмес. Кыскасы, тууранды сөздөр үндүн, дабыштын «тилдеги болжолдуу, окшоштурулуп, жакындаштырылган тууранды үлгүсү... гана болуп эсептелет»⁷.

Мисалдар: *Кетменге удаа кетмен көтөрүлө берет, кыртыштуу жерге **күн-күн** согулат.* (Т.С.) *Çapalar sırayla kaldırılıyor ve yere **gür gür diye** vuruluyor).* **Чыйн-чыйн** жөжөлөрүм, **чыйпылдаган** жөжөлөрүм. (А.К.) (*Civil-civil civcivlerim, civildayan civcivlerim*) *Эмне балекет болду деп күшүлдөн-бышылдап жетип келсем, эмне эле үй күчүк болуп калгансың дейт иттин баласы.* (А.Т.) (*Ne felaket oldu diye, **soluk soluğa** koşarak gelsem, ev köpeği gibi burada ne yapıyorsun diyor, it oğlu it.*) ж.б.

2.Элес тууранды сөздөр жандуу, жансыз заттардын сырткы кебете кейпиндеги, заттардын кыймыл-аракетиндеги, сырткы көрүнүшүндөгү адамдардын дене, жыт, даам сезүү сезиминдеги айрым бир ал абалын элестетип көрсөтөт. Булар тууранды сөздөрдөн генетикалык, семантикалык жактан жана айрым морфологиялык белгилери боюнча айырмаланып турат. Жогоруда күбө болгонубуздай, тууранды сөздөрдүн булагы жандуу, жансыз заттардын сырткы кебете-кейпиндеги, заттардын кыймыл-аракетиндеги, адамдардын органдарындагы ар кыл ал-абал, ал эми куралы көрүү сезими, туюму болуп саналат. Кыскасы дабыш тууранды сөздөрдө ар кандай угуу сезими аркылуу кабылдап, туроо башкы орунда турса, элестүү тууранды сөздөрдө туура таптакыр катышпайт. Мында сырткы же ички көрүнүштү образдуу элестетүү, көрсөтүү башкы орунга чыгат. Буга байланыштуу элес тууранды сөздөрдүн тыбыштык курамы менен ал

⁷ Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили (морфология).– Б., 2000, 259-б.

белгилеген нерсенин ортосунда эч кандай жалпылык, байланыш болбойт. Семантикалык жактан алганда, элестүү тууранды сөздөрдү элестин бүтүндөй бир ажырагыс комплекси катары карасак болот, мындай элес ичтен жиктелип бөлүштүрүлбөй, толугу менен кандай турпатта кабылданса, ошол боюнча бүтүндөй чагылдырылат⁸. Ошондуктан анын көп маанисин чечмелөө да, башка тилге которуу да өтө кыйын.

Эмненин негизинде пайда болгонуна карай элес тууранды сөздөрдү төмөнкүдөй эки топко бөлүп карасак болот:

а) **Көрүү сезиминин негизинде пайда болгон сөздөр**. Мындай сөздөрдү көз менен тартылган элес – сүрөт деп атоо максатка ылайык:

М.: «**Жарк**» жарыктын, нурдун таралышын, чагылышын же кандайдыр бир өң-түстүн чагылышкан сыяктуу болуп жалт-жулт этиши, жаркылдап тез көрүнө калышы. *Бир тетигин бураса, жарк дей түшөт шар бүтүн.* (Т.Ү.) «**Жалп**» кандайдыр бир көрүнүштүн же аракеттин (мисалы, күйгөн от, чабылган чөп ж.б.) ошол замат, тез аранын ичинде жок болушу. (**her hangi bir görüntünün veya hareketin (örn. Yanan ateş, kesilen ot v.b.) kısa zaman içerisinde kaybolması**). *Так ошол учурда шамал тийип, чырак жалп эте түштү.* (Н.Б.) (*Tam o anda rüzgar eserek kandil (mum) aniden söndü.*) **Койкоюп** мойнун созуп, сындуу көрүнүү, сын-сыпаты көрүнүшү түзүк болуу (**ince ve zarif gözükmek**). *Ак тайлактай койкоюп, көлдөр көркүн куу берет.* (А.Т.) (*Devenin yavrusunun zarif ince görüntüsü gibi kuğular da gölün görkemini ve güzelliğini öne çıkartırlar.*) ж.б.

Мисалдарда көрүнүп тургандай, көрүү сезиминин негизинде пайда болгон элестүү тууранды сөздөрдүн маанилери ар түрдүү. Алсак,

⁸ Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили (морфология).– Б., 2000, 265-б.

1-2-мисалдагы сөздөр (*жарк, жалп*) тез арада, чукулунан болгон көрүнүш, кыймыл-аракеттин элесин, 3-мисалдагы сөз (*койкой*) дене мүчөлөрдөгү ал-абалдын элесин туюндурду. Мындай элес тууранды сөздөрдүн дагы– көптөгөн маанилери бар, аларга өзүнчө токтолуу абзел.

б) *Туюу сезиминин негизинде пайда болгон сөздөр.* Көз менен көргөн элести эмес, а сезим, туюм аркылуу кабылданган элести туурап көрсөтөт да, сан жагынан өтө аз болот.

М.: **болк.** Чочуганда күтпөгөн жерден бир нерсеге кабылганда ж.б. жүрөктүн катуу козголуп селт эте түшкөн абалы. *Мурун туруп ойгонуп, болк-болк этет жүрөгүм. (Daha erken uyanarak, küt küt (gürp gürp) atıyor kalbim)* (А.Т.). *Зыр* эткендей, *мыз* эткендей дүүлүгө түшкөн сезим. *Zonglamak, cız etmek, vücudun bir yeri veya nabız gibi kesik kesik ağrıma duygusu. Зыр этет жүрөгүм бычак менен ургандай. (Yüreğim bıçakla vurulmuşçasına (zonkluyor) çarpıyor).* («Мендирман»). **Бур.** Бир нерсенин жыты келүү, аңкып туруу, кескин түрдө жыттануу, каптоо. (**her hangi bir kokunun gelmesi, kokması, ağır kokma, kokunun her yeri kaplaması**) *Ууз кымыздын жыты жакын отурган Элебестин мурдуна бур дей түштү. (Taze kimizin kokusu oraya yakın oturan Elebes'in burnuna geliverdi.)* (Т.С.) ж.б.

Жогоруда айтылгандардан улам мындай жыйынтыкка келсек болот:

1. Тууранды сөздөр семантикалык, фонетикалык, морфологиялык жана синтаксистик кызматы жактан негизги сөз түркүмдөрүнөн айырмаланып турат. Бирок кандай гана бөтөнчөлүктөргө ээ болбосун аларды толук маанилүү сөздөргө кошууга болбойт.

2.Тууроонун булагы менен куралына карай туранды сөздөр экиге (дабыш тууранды сөздөр жана элестүү тууранды сөздөр) бөлүнөт. Бул экөөнүн ортосунда чоң айырма бар: дабыш тууранды сөздөр жандуу, жансыздардан чыккан үндү, дабышты аларга окшоштуруп, жакындаштырып, туурап көрсөтөт ошондуктан мындай сөздөр менен алар белгилеген нерселердин ортосунда байланыш, жалпылык болот. Элестүү тууранды сөздөрдө тууроо катышпайт, алар көзгө көрүнгөн көңүлдө туюлган кыймылдын кебете-кейпинин элесин берет.

3.Элестүү тууранды сөздөр өз кезегинде экиге бөлүнөт: 1. Көрүү сезиминин негизинде пайда болгон сөздөр; 2. Туюу сезиминин негизинде пайда болгон сөздөр.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ(Kaynaklar)

1. **Zülfikar H.**,Türkçede Ses Yansımali Kelimeler, - Ankara, 1995.
- 2.**Ergin, M.**, Türk Dilbilgisi, - İstanbul. 2000.
- 3.**Çağatay, S.**, Uygurca Hendiadyoinler, Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler, DTCSF уауымы, - Ankara, 1978, s. 29-66.
- 4.**Caferova, S.**,Muasır Türk Dillerinde Teğlidi Sözlerin Fonetik Hüsusiyetleri, Dil ve Edebiyat, 6. S, - Baku, 1975.
- 6.**Щербак А.М.**. О морфологическом составе образных глаголов типа бакыр, чакыр, хайкыр. «Советская тюркология» №3, 1971, стр. 8-12
- 7.**Юдахин К.К.** Кыргызча-орусча сөздүк. – Москва, 1965.
- 8.**Юнусалиев Б. М.** Киргизская лексикология. - Москва,1959. с.156.
- 9.**Кудайбергенов С.** Подражательные слова в кыргызском языке. - Фрунзе,1957.
- 10.**Абдувалиев И., Садыков Т.** Азыркы кыргыз тили (морфология).– Б., 2000, 265-б.

- 11. Юнусалиев Б. М.** Киргизская лексикология. - Фрунзе, 1959. 155-б.
- 12. Ашмарин Н.И.** Основы чувашской мимологии: О подражательных словах в чувашском языке. - Казань, 1918.;
- 13. Кононов А.Н.** Грамматика современного турецкого языка. – Москва, 1956, стр. 363-372. XXXVI, 1-2, 1929.
- 14. Кудайбергенов С.** Тууранды жана сырдык сөздөр жөнүндө // Мугалимдер газетасы. - №5 – Ф., 1954.
- 15. Иманалиев С.** Кыргыз тилиндеги сырдык сөздөр. – Ф.: Мектеп, 1969.